

УДК: 94:616.927-036.22(497.11)"1915"
94:616.921.5(497.11)"1918"
314.117-053.18(497.11)"1915/1918"
COBISS.SR-ID 135962889
DOI број: 10.5937/vig2302081K

Језик рада: Српски
Примљен: 13.07.2023.
Прихваћен: 31.08.2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Владимир Кривошејев

виши научни сарадник, ванредни професор, музејски саветник
Народни музеј Ваљево, Ваљево, Србија
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

ЕПИДЕМИЈЕ ТИФУСА И ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ И ЊИХОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ ПО СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ

АПСТРАКТ: Током Првог светског рата територију Србије су захватиле две велике епидемије – епидемија тифуса која је харала током прве половине 1915. године, о којој се релативно много зна, и епидемија шпанске грознице, са краја 1918. године, која се ширила целом планетом, али у Србији до скоро није истраживана, јер се сматрало да није оставила велике последице. Циљ овога рада јесте да одговори на питања: колике су биле смртне последице шпанска грознице у Србији и какве су оне биле у односу на последице тифусне епидемије?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: епидемија, пандемија, шпанска грозница, тифус, Србија, Први светски рат, жртве, последице

Српска историографија је деценијама посвећивала велику пажњу војним, политичким и дипломатским аспектима Великог рата, док су теме друштвене историје биле углавном занемариване. Ту спадају и болести од којих су умирали војници и цивили. Смрт у постељи, ван бојног поља, није доживљавана као херојска.

Изузетак представља велика епидемија три тифуса из 1915. године. Разбуктала се у време неформалног примирја на Балкану, због чега је избила у први план, не само српске већ и међународне јавности. У њеном сузбијању активну улогу имале су бројне иностране санитетске мисије из савезничких и неутралних држава, што је борбу против ове болести изнело на дипломатски, па и политички ниво. Зато је епидемија тифуса још током свог трајања постала симбол страдања Србије у Великом рату, али и симбол међународне хуманитарне акције на њеном сузбијању. О њој су писане књиге и чланци, организовани научни скупови, приређиване изложбе, снимани документарни филмови, а своје место нашла је и у белатристици, као и у позоришту. Тако је око ње створен својеврстан митски ореол. Овој епидемији, и Ваљевској болници као њеном симболу, приписивани су и догађаји који са њима нису били повезани,¹ а пијетет је развијен и до новоа недодирљивости: ни једна друга епидемија у Србији није била већа и страшнија од тифусне! На овакав став указује реакција читаоца портала једног српског дневног листа. Испод чланка о страхотама које је оставила епидемија шпанске грознице из 1918. године, којој се у Србији дуже од једнога века, до појаве COVID-а, није придавала пажња, он је написао коментар: „Аустроугарска војска је Србији донела тифус на вашкама, болест која пре овде није постојала. Тифус је много више имао жртава него инфлуенца”.² О запостављању шпанске грознице и непознавању њених последица у Србији указује и изјава проф. др Данице Грујићић. У мају 2020. године она је изјавила: „Кад погледате, нас генетика заиста штити, наши војници су у Првом светском рату умирали од глади, нису умирали од шпанске грознице.”³

¹ Владимир Кривошејев, „Надежда Петровић у призренској и ваљевској ратној војној болници: трагање за временом и местом настанка два музејска предмета”, *Војноисторијски гласник*, 1 (2023), 175-201.

² Коментар на текст: Слободан Ђирић, „Пандемија са обе стране Солунског фронта”, *Политика*, 24. 08. 2020. www.politika.rs/sr/clanak/461043/Drustvo/Pandemija-s-obe-strane-Solunskog-fronta, (приступљено 07. 05. 2022)

³ Тада начелница Центра за неуроонкологију Неурохируршке клинике Клиничког центра Србије и директорка Института за онкологију и радиологију Србије. Изјава дата у мају 2020. године у емисији *Осврт TV B92*, а касније, па и током 2021, у више наврата преношена на разним порталима: Anonim, „Nestorović je bio u pravu”, Internet portal B92, 06. 05. 2020, www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=06&nav_category=12&nav_id=1681416, (приступљено 10. 02. 2023); S. Ć. „Dr Grujić: Sad svi vide da je dr Nestorović u pravu”, Internet portal Alo, 16. 03. 2021, www.alo.rs/zenske-price/nazdravlje/dr-grujicic-sad-svi-vidi-da-je-doktor-nestorovic-u-pravu/395666/vest, (приступљено 10. 02. 2023).

За разумевање разлога оваквог запостављања индикативно је мишљење проф. др Александра Животића, изнето у препоруци за објављивање ауторове монографије о шпанској грозници:⁴ „Феномен *шпанске грознице* је до сада био синоним за мало истраживану и недовољно познату тему у домаћој историјској науци. Појава која је у низу историографских радова уочавана најчешће као саставни део ратног амбијента у завршници Великог рата, је на тај начин остајала на маргинама историографије иако су њене размере и демографске последице које је изазвала имале планетарни значај. Дуго се претпостављало и да су тој епидемији биле углавном изложене приморске области новостворене југословенске краљевине, па је истраживање токова и последица епидемије у унутрашњости земље углавном изостало.”⁵

Годину дана касније, пошто су се појавили нови радови о шпанској грозници, базирујући се на процене о 100.000 жртава, Чедомир Антић пише: „Овај број је изузетно висок, али је и несумњиво нижи од броја страдалих у већини других европских држава.”⁶

Циљ овога рада јесте да одговори на питања: да ли је епидемија шпанске грознице заиста у Србији имала мале последице, мање него у већина европских држава, и да ли су биле мање од последица тифусне епидемије из 1915. године?

Последице епидемије тифуса из 1915. године

Епидемију тифуса 1915. године карактерише истовремена масовна појава три различите болести са делимично сродним симптомима и називом: трбушног тифуса, који се и раније релативно чешће појављивао међу становништвом и војском, повратног тифуса и пегавог тифуса.⁷ Како је пегавац био најморталнији, а почетак епиде-

⁴ Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанска грозница у Србији 1918-1919, са посебним освртом на ваљевски крај* (Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво).

⁵ Александар Животић, Препорука за рукопис Владимира Кривошејева: Шпанска грозница у Србији 1918–1919. са посебним освртом на ваљевски крај (имејл послат аутору 18. новембра 2020. године).

⁶ Чедомир Антић, „Епидемије у Србији и Црној Гори током Првог светског рата”, у: *Сузбијање епидемија у нововековној Србији: институционални оквири и практични донети*, уредник Сузана Рајић, (Београд: Филозофски факултет Универзитет у Београду, 2021), 95. Антић коментарише сазнања из рада: Владимир Кривошејев, „Шпанска смрт : прилог проучавању последица пандемије шпанске грознице у Србији”, *Култура полиса*, 43, XVII/2020, 11-28.

⁷ Александар Недок, *Ваљево - српски ратни хируршки центар и град-болница у*

мије се уочава када дође до наглог повећања броја оболелих, а затим и до смртног исхода, епидемија је углавном њему приписивана.

Мада се појава већег броја оболелих од пегавог тифуса уочава већ почетком јесени 1914. године у јужном делу Србије, одакле су болесници транспортовани у Ниш, а нешто касније и на гучевском ратишту, са ког су оболели преношени у Ваљево, до епидемијске експлозије долази по окончању Колубарске битке, када се измешао велики број избеглица, српских војника, рањеника и оболелих, као и аустроугарских заробљеника и остављених рањеника и болесника, од којих су неки били заражени пегавцем. Тако се, у нехигијенским условима смештаја великог броја људи у малим просторима, концентрација изазивача болести знатно повећала, а упућивање војника на одсуства и кућно лечење, као и обиласци болесника, омогућили су да дође до епидемијске експлозије широм Србије.⁸

У Ваљеву, као епидемијском епицентру, почетак масовног оболевања уочава се 24. децембра, на Бадњи дан по грегоријанском календару, а од почетка 1915. болесници умиру, мада се спорадичне смрти од последица тифуса у руралним областима ужичког и ваљевског краја региструју већ од средине децембра.⁹ Епидемија је трајала око пола године. Завршена је пре краја пролећа 1915. године, по свему судећи крајем маја, а умрли у јуну, па негде и јулу, углавном су били заражени раније.¹⁰

По окончању рата, у Мемоару намењеном за презентацију на Версајској мировној конференцији 1919. године наглашено је да је од укупне ратне жртве Србије, која је тада процењена на 1.247.345 живота, 360.000 њих, више од четвртине страдалих током рата, умрло од последица тифуса.¹¹ Нешто касније, по смиривању ратних тензија, нове процене су указале да је наведени број нереалан.¹² Члан америчке са-

епицентру велике епидемије 1914–1915. (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2017); Јелена Јовановић-Симић, *Тифус 1915. године* (Београд, Музеј науке и технике, 2015).

⁸ А. Недок, н.д. Ј. Јовановић-Симић, н.д.; видети и Кривошејев, *Епидемије у Србији 1912-1918*.

⁹ Vladimir Krivošejev, „Epidemije tokom Prvog svetskog rata u ruralnim oblastima Užičkog i Valjevskog okruga: prilog kvantifikaciji ratnih žrtava”, *Istorija 20. veka*, 1 (2024). (број у припреми).

¹⁰ А. Недок, н.д.; Јовановић-Симић, н.д.; видети и Владимир Кривошејев, *Епидемије у Србији 1912-1918* (Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво, 2023).

¹¹ Миле Бјелајац, „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева”, *Токови историје*, 1(2021), 49, 51, 72.

¹² Од тада наведен број од 360.000 жртава постаје спекулативни параметар за укупне жртве свих епидемија током ратних година (видети: Кривошејев, *Епидемије у Србији 1912-1918*).

нитетске мисије др Ричард Стронг навео је, 1920. године, да му је у Врховној команди речено да укупан број умрлих у Србији износи 171.725, али тај податак није сачуван ни у једном познатом документу.¹³ Нешто касније, 1925. године, др Владимир Станојевић и др Мориц Були указали су да је број упокојених од пегавог тифуса био око 100.000, док је др Димитрије Антић процињивао да је од свих врста тифуса страдало 135.000 житеља Србије: око 35.000 српских војних лица и око 100.000 грађанских лица, као и око 35.000 странаца – ратних заробљеника.¹⁴

Иако није познато како се до наведене процене дошло, она је и данас најприхваћенија, мада је питање војних жртава епидемије дискутабилно. Према званичним подацима српског санитета у периоду трајања тифусне епидемије, од почетка јануара до краја јуна 1915. године, од свих могућих болести, а не само од тифуса, који је свакако убедљиво преовлађивао, упокојило се 14.916 војника,¹⁵ чиме би војне жртве тифусне епидемије могле да износе до 13.000 људи, што води ка хипотези од око 113.000 жртава међу становницима Србије. Ако се за број умрлих војних лица хипотетички одредимо за заокружену средњу бројку од 25.000, око 125.000 укупних жртава полугодишње епидемије три тифуса представљало би 2,8% од 4.393.315 пописаних становника посткумановске Србије.¹⁶ Неопходно је нагласити да су то процене, а не резултат детаљних анализа, којих и није било, изузев за мањи број ужих територија.¹⁷

¹³ А. Недок, н.д. 43, 75.

¹⁴ Владимир Станојевић, „Епидемија пегавог тифуса у нашој војсци 1914-1915”, у *Историја српског војног санитета – наше ратно санитарско искуство*, уредник. Владимир Станојевић, Београд 1925; реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992, 336-345; Мориц Були., „Моја бактериолошка искуства у ратовима 1912-1918”, у истом зборнику, 514-523; Димитрије Антић, „Пегави тифус у Крагујевцу у I резервној болници 1914-1915”, у истом зборнику, 314-328.

¹⁵ Истовремено, и број од 1.247.345 укупних жртава временом постаје дискутабилан. Појављују се истраживања која указују на могућност да је током ратних година 1914-1918. Србија остала без око 950.000 становника. Видети: Милош Јагодић, „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910-1921”, *Српске студије*, 6 (2015), 11-65 и М. Бјелајац, н.д.

¹⁶ М. Бјелајац, н.д. 74.

¹⁷ М. Јагодић, н.д.

¹⁷ Новија детаљна истраживања, заснована на анализама резултата пописа становништва из 1910/13. и 1921. године, указују на одрживост претпоставке да је у Србији током ратних година страдало мање од 1.247.345 особа, колико је наведено у версајском Меморандуму из 1919. године, у којем је број жртава тифусне епидемије утврђен на 360.000, те да је био мањи од 1.000.000 (М. Јагодић, н.д. и М. Бјелајац, н.д.). Та разлика од више од 247.000 оквирно је приближна првобитно наведеној и каснијој, реалнијој бројци жртава тифусне епидемије, тако да би извесно „претеривање” могло бити првенствено са тог аспекта.

Још 1985. године, М. Ђенић је указао да је у једанаест села златиборског среза, за које постоје подаци, епидемија три тифуса збирно усмртила 995 парохијана, што је представљало 4,25% становништва пописаног 1910. године.¹⁸ Скоро три деценије касније, М. Младеновић указује да је у тринаест села у Азбуковици, у широј околини Љубовије, за која постоје сачуване књиге умрлих, тифус однео 611 живота, с тим што се тај број односи не само на упокојене током прве половине 1915, већ и на неколико десетина умрлих од те болести и пре и после епидемије, од 1912. до 1914. и од средине 1915. до 1918, па и неколико умрлих до 1920.¹⁹

Новија истраживања смртности у руралним областима ужичког и ваљевског округа, реализована анализама уписа у књиге умрлих, а квантификована у односу на резултате пописа становништва спроведеног 1910. године, указала су да је у селима парохије цркве у Косјерићу тифус однео 157 живота, што је представљало 5,4% од становништва пописаног 1910. године; 181 упокојени у парохији цркве из Севојна представљао је 5,13%, а 143 умрла у стапарској парохији 6,26% становништва, док је у селима нурије цркве у Ражани смртност била осетно мања – 1,53%.²⁰ Слична ситуација се уочава и нешто северније, у Ваљевском округу. У шест села грачаничке парохије преминуло је 86 особа, односно 2,7% становништва, али у парохији храма манастира Пустиња умрло је 6,36%, а у нурији драчићке цркве 6,3% парохијана. Синтетизовани пресек за 7 парохија из два округа указује да је у 34 села, у којима је 1910. било пописано 21.483 становника, током прве половине 1915. године од тифуса умрло њих 1.133, односно 5,27% становништва.²¹

У другим деловима Србије, за које постоје релевантни подаци, смртност је била знатно мања. С. Степановић је презентовао податак

¹⁸ Милисав Ђенић, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”, *Ужички зборник*, 14 (1985), 151–164.

¹⁹ Милан Младеновић, *Азбуковица у паклу рата 1914-1918, цивилне жртве* (Љубовија: Библиотека Милован Глишић, 2015).

²⁰ Резултати пописа из 1910. године садржани су у упоредним табелама наредног пописа који је аустроугарска окупаторска управа извршила 1916. године: *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens. Zusammengestellt auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 10. Juli 1916. in Gegenüberstellung zu jenen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*, Београд, 1917. Државни архив Србије, Библиотека, Фонд старе и ретке књиге.

²¹ Владимир Кривошејев, „Умрли од тифуса 1915. године у парохијама цркава у Драчићу и Косјерићу : прилог демографској анализи ратних жртава”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2022), 102-118; V. Krivošević, „Epidemije tokom Prvog svetskog rata u ruralnim oblastima Užičkog i Valjevskog okruga”.

да су од 1.304 упокојена током 1915. године, који су уписани у књиге умрлих двеју варошких цркава из Крагујевца, њих 152 били жртве тифуса,²² што значи да је у вароши и тринаест околних села од те болести умрло 0,54% становника. У монографији о Трстенику у Великом рату Т. Миленковић је указао да је на територији Трстеничког среза епидемија тифуса током првих пола године 1915. однела животе 875 мештана, односно 2,25% од 38.846 становника пописаних 1910. године.²³

Пандемија шпанске грознице

Током периода 1918–1920. године, пандемија шпанске грознице захватила је целу планету, ширећи се у три ударна таласа.²⁴ Први, у пролеће и делу лета 1918. године, био је релативно бениган; други, јесењи, био је веома погубан, односећи бројне животе широм света. Скоро без међупаузе на њега се надовезао трећи, „зимски“, из последњих дана 1918. и првих месеци 1919. године, али је имао знатно мање последице. Са окончањем трећег таласа болест није нестала, већ се са знатно мањим морталним учинком појављивала као сезонски грип у наредним деценијама, с тим што се прва таква појава, с краја 1919. и првих месеци 1920. године, класификује као четврти талас.²⁵

Процењено је да је од последица шпанске грознице умрло око 50 милиона људи, што је чинило око 3% светске популације.²⁶ Поједини

²² Славко Степановић, „Велики рат 1914–1918 кроз протоколе умрлих цркава крагујевачких“, у: *Стручни скуп: Дванаести архивски дани Архива у Суботици*, 27. септембар 2019, <http://suarhiv.co.rs/files/arhivski-dani/dvanaesti-arhivski-dan/Slavko-Stepanovic.pdf>, приступљено 14. 11. 2020.

²³ Тома Миленковић, *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918*. (Београд: Институт за савремену историју, 2007), 160–162.

²⁴ Видети: Milorad Radusin, „The Spanish Flu : Part I: the first wave“, *Vojnosanitetski Pregled* 69(9) (2012), 812–817; Idem, „The Spanish Flu : Part II: the second and third wave“, *Vojnosanitetski Pregled* 69(10) (2012), 917–92; В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 44–72.

²⁵ Richard Nelsson, „How the 1918 flu pandemic rolled on for years: a snapshot from 1920“, *The Guardian*, May 1, 2020, www.theguardian.com/science/from-the-archive-blog/2020/mar/11/archive-influenza-pandemic-snapshot-1920, (приступљено 15. 11.2022).

²⁶ David Patterson and Gerald Pyle, „The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic“, *Bulletin of the History of Medicine*, 65(1), 4–21, www.jstor.org/stable/44447656, (приступљено 03. 06. 2020).

аутори сматрају да је број умрлих био већи, од 50 до 100 милиона, мада има мишљења да је умрло 40 милиона људи.²⁷

Смртност од шпанског грипа у различитим деловима света, у %

Цео свет	3%
Сједињене Америчке Државе	0,5%
Индија	5%
Нови Зеланд	1%
Мексичка држава Чиापас	10%
Мексико Сити	0,7%
Европа	1,1%
Бугарска	2%
Грчка	2,5%
Британија	0,4%
Немачка	0,76%
Француска	0,75%
Аустроугарска	1,6%

Процењује се да је у Индији умрло око 5% становништва, а на Новом Зеланду мање од 1%.²⁸ У Мексику је од последица пандемије у држави Чиापас умрло 10%, у граду Толуци 1,9%, а у Мексико Ситију 0,7% становништва.²⁹ У Сједињеним Америчким Државама умрло је око 550.000 људи – 0,5% популације, а у Европи 2.640.000 – 1,1%.³⁰ У

²⁷ P.Johnson and J. Mueller, „Updating the accounts: global mortality of the 1918–1920 Spanish influenza pandemic”, *Bull. Hist. Med.*, 76(1)/2002, 105–115, (pristupljeno 10. 09. 2022), DOI: 10.1353/bhm.2002.0022.

Robert J Barro, and other, „The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the Spanish Flue for Coronavirus’s Potential Effects on Mortality and Economic Activity”, NBER Working Paper: National Bureau of Economic Research, April 2020, (pristupljeno 18. 08. 2021), DOI: 10.3386/w26866.

Четрдесет милиона је представљало 2,15% тадашње светске популације. Ако се тај проценат примени на данашње стање, број умрлих би глобално био 165 милиона (Boris Begović, „Економске последице шпанске грознице (1918-1920), skica za ekonomsku istoriografiju jedne pandemije”, *Analiz*, 69(1) (2021), 122-158.

²⁸ Anonim, The 1918 influenza pandemic: New Zealand History, <https://nzhistory.govt.nz/culture/influenza-pandemic-1918>, (pristupljeno 12. 09. 2022); Jason Reeve, „Compiling the first list of NZ’s Spanish flu pandemic victims”, Sunday Morning 23 September 2018, www.rnz.co.nz/national/programmes/sunday/audio/2018663721/jason-reeve-compiling-the-first-list-of-nz-s-spanish-flu-pandemic-victims, (pristupljeno: 12. 09. 2022).

²⁹ Željko Cvetnić i Vladimir Savić, „Prije 100 godina španjolska gripa, ‘majka’ svih pandemija poharala je svet”, *Veterinarska stanica*, 49 (5) (2018), 333-341.

³⁰ Fernando Duarte, „Španski grip : kako je svet izgledao posle pandemije 1918”, *BBC svetski servis*, 06.05.2020. www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408, (pristupljeno: 27. 01.

Италији, Шпанији и Португалу страдало је од 1,4 до 2,3% становника, у Бугарској најмање 80.000, односно око 2%, а у Грчкој 2,5%.³¹ У Британији је умрло мање од 0,4%, Немачкој 0,76%, а Француској 0,75% становника. У великој, мултинационалној Аустроугарској, са великим разликама у стандарду живота међу различитим областима, умрло је 1,6% житеља, с тим што је у Варшави и Загребу страдало по 0,25% грађана, а у појединим селима у долини Неретве преко 10% сељана.³²

Последице шпанске грознице у Србији 1918. године

Српска историографија, на основу прећутно прихваћеног става да шпанска грозница није много погодила Србију, цео век није придавала већи значај овој пандемији. Међутим, у публицистичкој литератури се наилази на један податак чије изворно порекло није документовано референцама. Пишући, 2020. године, да је у Бугарској страдало 2%, а у Грчкој 2,5% становништва, Николај Цеков наводи да је у Србији шпанска грозница однела животе 4,2% житеља.³³ Ранија истраживања која би потврдила овакав став била су малобројна и не представљају репрезентативни узорак.

Анализирајући смртност на Златибору током рата, Ђенић је указао да је у 12 од 16 села Златиборског среза, од шпанске грознице, током јесени 1918. године, умрло 775 особа,³⁴ што је представљало око 5% становништва пописаног у аустроугарском попису из 1916. године.³⁵ Миленковић је објавио податак да је у Трстеничком срезу

2023). Зоран Радовановић, *Грип* (Београд: Архипелаг, 2010).

³¹ M. Radusin, „The Spanish Flu : Part II”; Б. Беговић, „Економске последице шпанске грознице”; R. Barro, „The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic”; Святослав Князев, „Испанский ужас: что известно о самой страшной пандемии в истории человечества”, *Российская наука*, 11 03. 2018, <https://russian.rt.com/science/article/490710-ispanskii-gripp-epidemiya>, приступљено: 25. 10. 2020. Николај Цеков, „Когато испанският грип уби десетки хиляди Българи”, Internet portal DW.com, 16.03.2020, <https://p.dw.com/p/3ZW32>, (приступљено 22. 01. 2023).

³² D. Feehan and other, „Estimation of potential global pandemic influenza mortality on the basis of vital registry data from the 1918–20 pandemic: a quantitative analysis”. *Lancet. Elsevier*, 368 (9554): (December 2006) 2211–18. (приступљено: 06. 06. 2022). DOI:10.1016/S0140-6736(06)69895-4. Maja Vonić, „Španjolska gripa u Osijeku 1918”, *Scrinia Slavonica*, 14 (2014), 217–234. Ivo Mišur, „Španska gripa u dolini Neretve”, *Acta me hist Adriat*, 17(2) (2019), 251–268.

³³ Н. Цеков, н.д.

³⁴ М. Ђенић, н.д.

³⁵ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 145–147. Наведен број умрлих од шпанске грознице је мањи од броја умрлих од тифуса у једанаест села за која постоје сачуване књиге из 1915. године – 995 (видети раније), али процентуално

шпанска грозница однела животе 1.267 особа, односно 3,74% становништва пописаног 1916.³⁶ Својеврстан непрецизни пресек наведених процената умрлих у ова два среза оквирно је близу проценту који наводи Цеков, с тим што треба нагласити да је 2015. године објављен и попис умрлих цивила у делу Азбуковице.³⁷ Накнадне ауторове анализе указале су на смртност већу него на претходно наведеним територијама. За пар месеци током јесени 1918. у 21 насељу у широј околини Љубовије пандемија је однела 613 живота, односно 7,69% становништва.³⁸

Нова, детаљна истраживања аутора и са њим повезаних сарадника, реализована током протекле три године, таргетирали су више различитих територија Србије, додатно указујући на велике разлике у различитим областима, уз општу одлику да је смртност била знатно већа у руралним него у урбаним срединама, као и у забаченим планинским селима него у приградским и равничарским сеоским насељима.³⁹

Помињана анализа смртности у руралним пределима Ужичког и Ваљевског округа указала је да је у стапарској парохији смртност од шпанске грознице била знатно мања него од тифуса: 78 према 143 смртна случаја. Слично је било и у косјерићкој парохији, где је 62 жртве светске пандемије представљало 3,44% становништва пописаног 1916,⁴⁰ као и у парохији цркве у Севојну где је регистрована смрт 133 парохијана, односно 4,45% становништва.⁴¹ Насупрот томе, 112 умрлих од шпанске грознице у парохији ражанске цркве пред-

већи у односу на број становника (око 5% у односу на 4,25%). Неопходно је имати на уму чињеницу да је, што због претходног страдања, а што због повлачења војске и становника преко Албаније, у јесен 1918. године у Србији живело мање становника него на почетку 1915, на шта директно указује разлика у броју становника по пописима из 1910. и 1916. године, презентована у издању које прати аустроугарски попис 1916: KuK. Ortsverzeichnis für das von den k. u. k., Belgrad: Truppen besetzte Gebiet Serbiens, 1917.

³⁶ Т. Миленковић, н.д., 160–162.

Наведени број умрлих од шпанске грознице је знатно већи од броја жртава тифусне епидемије, као и од процента умрлих у односу на попис становништва из 1910, када је Србија била насељенија (875; 2,25%).

³⁷ М. Младеновић, н.д.

³⁸ И бројчано и процентуално шпанска грозница је и овде однела више живота него тифусна епидемија. Утврђено је да је на истој територији од последица епидемије тифуса 1915. страдало мање од 600 особа (видети раније).

³⁹ Видети: В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*.

⁴⁰ У односу на 181 умрлог од тифуса 1915, односно 5,4% од броја становника пописаних 1910.

⁴¹ А од тифуса 1915 умрла је 181 особа, односно 5,13% становништва.

стављало је 5,25% становништва пописаног 1916, док је тифус однео знатно мање жртава – 1,53% становништва пописаног 1910.⁴²

У Ваљевском округу, у селима која су припадала парохија цркве у Грачаници, од шпанске грознице је умрло 144 парохијана, односно 6,17% становништва пописаног 1916, знатно више него од тифуса (86 – 2,7% становништва пописаног 1910). Насупрот томе, у суседној парохији манастира Пустиња од последица епидемије 1915. године умрло је 5,28% парохијана, што је мање него од последица тифуса (6,36%), а разлика у смртности је у драчићкој парохији била још већа – 3.33% : 6,3%.⁴³

У наведених седам парохија из два округа, током два јесења месеца 1918. године, од последица пандемијске болести умрло је 752 особе, односно 4,6% од 16.348 становника пописаних 1916. године, а током прве половине 1915. године тифусна епидемија је однела 1.133 живота, односно 5,27% становника пописаних 1910. године.

Наставак истраживања смртности од последица светске пандемије, рађених на узорку од 53,10% становништва Ужичког среза,⁴⁴ са Ужицем као среским и окружним центром и јединим окружним урбаним насељем, указао је да је ту шпанска грозница однела животе 2,82% пописаног становништва, што је било знатно мање од 5,05% страдалих у оближњем Рачанском срезу, као и од већ поменутих 5% жртава из Златиборског среза.⁴⁵ Још детаљнија истраживања реализована су за територију Ваљевског округа, где је смртност била најмања у централном срезу, Ваљевском, који је обрађен на узорку од 95%. Ту је од последица шпанске грознице умрло 650 мештана, односно 2,37% становништва.⁴⁶ У суседном, брдско-планинском Каменичком срезу анализа узорка од 56% становника среза указала је да је умрло 4,25% житеља.⁴⁷

Анализа смртности од последица шпанске грознице у Мионичком срезу, рађена на узорку од 89% становника, а на основу пописа

⁴² В. Кривошејев, „Епидемије током Првог светског рата у руралним областима Ужичког и Ваљевског округа”.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Што је било условљено доступношћу црквених књига умрлих.

⁴⁵ Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919 године у Ужичком округу”, *Историјска баштина*, 30 (2021), 19-42.

⁴⁶ Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице у Ваљевском срезу”, *Историја 20. века* 1 (2021), 35-52.

⁴⁷ Владимир Кривошејев и други, „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу ваљевског округа”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2020), 56-86.

умрлих са територије данашње општине Мионица и црквених књига умрлих са територије данашње општине Љиг и дела општине Лајковац, указала је на смрт 3,30% житеља.⁴⁸ У равнијем и севернијем Тамнавском срезу, са центром у Убу, смртност је била мања. Из анализе црквених књига умрлих из парохија које представљају узорак од 55,8% среза види се да је преминуло 2,8% становника пописаних 1916. године.⁴⁹

Ни у централном делу Србије смртност није била мала. У Крагујевцу и тринаест села која припадају парохијама две градске цркве умрло је 179, односно 0,79% парохијана пописаних 1916. године.⁵⁰ У Аранђеловцу и петнаест села из ширег окружења умрло је 616 особа, 3,39% становништва, а у парохији цркве у Јагодини 205 парохијана, односно 1,73% становништва, што је највећа регистрована смртност међу градским парохијама.⁵¹ Нешто северније, на терито-

⁴⁸ Милорад Радојчић, *Мионица у ратовима 1912–1918: поменик ратним жртвама* (Мионица – Београд: Библиотека Милован Глишић – Музеј жртава геноцида Београд, 2020); Милорад Радојчић, „Жртве шпанске грознице у Мионичком атару”, *Гласник историјског архива Ваљево*, 54 (2020), 5-56; Удружење Челник, Љиг, дигитализована грађ, Књига цркве славковачке, храма Светог Преображења, за уписивање умрлих, за период 1915-1935; Књига цркве цветановачке, храма Сабора Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1914-1930; Књига цркве моравичке, храма Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1916-1918 – парохија С. Поповића; Књига цркве моравичке, храма Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1918-1935 – парохија С. Поповића; Књига цркве моравичке, храма Светог Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1918-1935 – парохија М. Радуловића и Књига цркве враћевичке, храма Великомученика Георгија (са уписима за 1918 и 19)

⁴⁹ Матичарска служба Општине Уб, Књига цркве убске, храма Вазнесења Господњег, за уписивање умрлих, за период 1916-1935; Књига цркве вуконске, храма Успења Пресвете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1914-1931; Књига цркве новачке, храма Рождества Пресвете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1915-1936 и Књига цркве радљевске, храма Покрова Богородице, за уписивање умрлих, за период 1917-1919. Месна канцаларија Памбуковица, Књига цркве памбуковачке, храма Вознесења, за уписивање умрлих, за период 1916-1935 и Књига цркве докмирске, храма Ваведења, за уписивање умрлих за период 1916-1935.

⁵⁰ В. Кривошејев, „Шпанска грозница у Крагујевцу 1918. године”, *Шумадијски анали*, 12(2022), 174-188. Регистровани број жртава шпанске грознице је већи од регистрованог броја жртава епидемије тифуса: 152 жртве – 0,54% становништва пописаног 1910 (видети раније).

⁵¹ Владимир Кривошејев и Зорица Петровић, „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. на територији општине Аранђеловац”, *Шумадијски анали*, 12 (2021), 189-204. Владимир Кривошејев и Нинослав И. Станојловић, „Последице пандемије шпанске грознице 1918. године у Јагодини и Ђуприји”, *Српске студије*, 12 (2021), 205-217. Већ је указано да је у парохијама две градске цркве у Крагујевцу умрло 0,79% парохијана (В. Кривошејев, „Шпанска грозница у Крагујевцу 1918. године”), док је у парохији ваљевске цркве умрло 0,79%, а цркве у Ужицу 0,52% парохијана (Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 177 и 154).

рији Смедеревског округа, смртност је била мања. У осам руралних насеља Паланачког – Јесеничког среза од пандемијске болести је умрло 273 сељана (1,16%), а у девет насеља Великоорашког среза њих 235 (1,05%).⁵²

Презентовани резултати односе се на насеља која су се током окупације налазила у оквиру аустроугарске окупационе зоне. Истраживања смртности од последица светске пандемије у насељима из бугарске окупационе зоне указала су да је у источном делу Србије смртност била знатно мања него у западном. Књиге умрлих из околине Пожаревца почеле су да се воде тек по одласку Бугара. У две парохије са шест села, вођење књига започело је у новембру 1918, када се епидемија већ увелико разбуктала, с тим што је у једној, због попуњености књиге, прекинуто на измаку епидемијског удара, током децембра. Збирно је регистрована смрт 82 особе, односно 1,60% житеља, али је реална претпоставка да је са нерегистрованим упокојеним смртност била већа.⁵³ У Алексиначком срезу је у 28 обрађених села шпанска грозница однела 257 живота, око 0,9% житеља,⁵⁴ док је у Ћуприји и четири села из парохије варошке цркве преминуло 40 особа (0,47%).⁵⁵

Посебне анализе за део Тимочке крајине реализовала је Јелица Илић,⁵⁶ указавши да је у истраженим деловима Зајечарског и Бољевачког среза од последица пандемије умрло 0,90%, односно 0,50% становништва, док је у узоркованим селима из околине Књажевца живот изгубило 1,47% житеља.

⁵² Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. године у делу Смедеревског округа – у паланачком и великоорашком срезу”, *Смедеревски зборник* (2021), 77-104.

⁵³ Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице у селима Пожаревачког среза”, *Записи, годишњак Архива Пожареваца*, 11(2022), 147-154.

⁵⁴ Владимир Кривошејев и Александар Никезић, „Последице пандемије шпанске грознице у Алексиначком срезу”, у: *Научни скуп: Алексинац и Поморавље у прошлости*, 3. септембар 2021, уредник Сузана Рајић, (Алексинац: Установа културе Алексинац, 2021), 265-279.

⁵⁵ В. Кривошејев и Н. Станојловић, н.д.

⁵⁶ Јелица Илић, „Смрт од шпанске грознице у Бољевачком срезу”, *Флогистон*, 29 (2021), 225-244; Јелица Илић, „Грип или шпанска грозница у Буџаку на Старој планини : резултати истраживања смртности у селима Јаловик Извор и Шести Габар 1918-1919. године”, *Пиротски зборник*, 46 (2021), 25-41; Јелица Илић, „Шпанска грозница у селима на обронцима Тресибабе 1918-1919: резултати истраживања броја умрлих”, *Зборник Народног музеја Ниш*, 30 (2021), 81-95 и Јелица Илић, *Шпанска грозница у долини Тимока*, (Зајечар: Матична библиотека Светозар Марковић, 2022).

Смртност од шпанског грипа на анализираним територијама Србије, у %

Бугарска окупациона зона	
Алексинаначки срез	око 0,90%
Зајечарски срез	око 0,90%
Бољевачки срез	око 0,50%
Узоркована села књажевачке општине	1,47%
Узоркована села пожаревачке општине	преко 2%
Ђупријска парохија (варошка)	најмање 0,47%
Аустроугарска окупациона зона	
Јагодинска парохија (варошка)	1,73%
Паланачки срез	1,16%
Великоорашки срез	1,05%
Општина Аранђеловац	оквирно 2,5%
Крагујевачка парохија (варошка)	0,79%
Трстенички срез	3,74%
Ваљевски срез	2,37%
Каменички срез	око 4,25%
Мионички срез	око 3,30%
Убски срез	око 2,90%
Златиборски срез	око 5,00%
Рачански срез	5,05%
Ужички срез	2,82%
Косјерићки срез	5,96%
Субјелска парохија	око 3,97%
Узоркована села у Азбуковици	7,69%

Презентоване анализе указују на веома велику смртност од последица шпанске грознице у западним деловима Србије, нешто мању у централним, док је у источним областима регистрован знатно мањи број умрлих. Неопходно је нагласити да се уочена разлика у извесној мери може приписати неажурним евиденцијама на територији која је припадала бугарској окупационој зони. Док су у аустроугарској окупационој зони књиге умрлих водили свештеници српске православне цркве, у бугарској су то чинили бугарски. Након капитулације Бугарске они су напустили окупирану територију и једно време, на шта указује наведени пример из околине Пожаревца,

књиге нико није водио. С друге стране, наилази се и на низ примера ретроактивних уписа, али је питање колико су они били ажурни.⁵⁷

На могућност већих пропуста у вођењу књига умрлих из бугарске зоне указује и велика разлика у смртности између суседних места Јагодине и Ћуприје. Како смо видели, у парохији цркве у Јагодини умрло је 1,73%, парохијана, док је у суседној Ћуприји, која је била у бугарској окупационој зони, регистровано 0,47% умрлих.

Претходно наведене анализе књига умрлих које региструју цивилне жртве пандемије, преминуле углавном код својих кућа, а ређе у болници, и уписане у матичне књиге умрлих своје парохије, нису реализоване на репрезентативном узорку. Упркос томе, оне указују да би требало изнети нешто умеренију процену о броју жртава шпанске грознице у Србији у односу на раније наведену од 4,2%.⁵⁸ Могло би да се претпостави да је на територији Србије од шпанског грипа умрло између 2,5 и 3,5% цивилног становништва, у односу на попис из 1916. године.⁵⁹

До прецизне бројке страдалих је за сада немогуће доћи, али се могу изнети оквирне процене, као полазни параметар подложен променама, у складу са даљим истраживањима. Будући да је у на територији посткумановске Србије, према пописима из 1910 и 1913, регистровано 4.393.315, а 1921. године 3.866.885 становника,⁶⁰ и ако претпоставимо да је у време избијања епидемије на њој живело око 3.500.000 житеља, а да је од последица шпанске грознице 1918. године умрло њих 3%, што представља средњу вредност изнете процене, шпанска грозница је у јесен 1918. године могла однети више од 100.000 живота у Србији.⁶¹ Али, то не би биле све жртве.

Будући да наведене анализе указују на цивилне жртве пандемије, умрле углавном код својих кућа, наведени претпостављени број жртава пандемије би требало да буде увећан за оне који су умирали ван својих парохија, на фронту, у избеглиштву, у заробљеничким логорима, као и на путу ка својим домовима, а чија смрт у већини случајева није благовремено регистрована у књигама њихових матичних парохија,⁶² У овом тренутку њихову смрт није могуће квантификова-

⁵⁷ Ј. Илић, *Шпанска грозница у долини Тимока*.

⁵⁸ Н. Цеков, н.д.

⁵⁹ В. Кривошејев, *Шпанска грозница у Србији 1918-1919*.

⁶⁰ М. Јагодић, н.д.

⁶¹ В. Кривошејев, „Шпанска смрт: прилог проучавању последица шпанске грознице у Србији”; Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*.

⁶² Приликом анализа црквених књига умрлих за период са краја 1918. веома

ти, али да се ради о великом броју сведочи разноврсна мемоарска грађа.⁶³

Наиме, због фрагментарних информација немогуће је прецизно одредити број умрлих ван њиховог хабитата. За почетак, што је подложно изменама, могао би да се хипотетички примени однос у складу са односом цивилних и војних жртава тифусне епидемије. Будући да је процењени број цивилних жртава, као и у случају шпанске грознице, био преко 100.000 душа, могло би се претпоставити да је и број војних и интернирских жртава био у претходно наведеном распону који се односи за жртве тифуса, од реалнијих 13.000 до 35.000. Ако се за војна лица и интернирце одредимо за средњу бројку од 25.000, више од 125.000 укупних жртава полугодишње епидемије три тифуса представљало би више од 2,8% становника посткумановске Србије, пре почетка Великог рата.

Закључак

Током Првог светског рата (1914–1918) две велике епидемије су се шириле Србијом – у првој години ратовања, од самог краја 1914. до краја пролећа 1915, епидемија три удружена тифуса (пегави тифус, повратни тифус – рекурент и трбушни тифус), а на самом крају рата, током јесени 1918. године, други изразито морталан талас светске пандемије шпанске грознице. Током протеклог века, српска историографија, као и опште јавно мњење, епидемији тифуса су посвећивали велику пажњу. Упркос томе, прецизан број жртава ове епидемије није утврђен, али се, у недостатку детаљних анализа, усталила процена да је однела животе око 100.000 цивилних становника Србије и од 13.000 до 35.000 војних обвезника. Средњи број укупних жртава

се ретко наилази на случајеве регистрација смрти мештана на другој, удаљенијој територији. Такви уписи регистровани су накнадно, са закашњењем од неколико месеци до неколико година, с тим што су многе жртве остале неуписане. Тако је смрт Велизара Вукотића из Голупца код ваљевске Мионице, који је од шпанске грознице умро почетком 1919. године у Холандији, у књизи умрлих његове матичне цркве у Крчмару регистрована наредне 1920. године.

⁶³ Видети: В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 75-130; видети и: Петар Живковић, Сећања 1903-1946, (Зајечар: Народни музеј Зајечар, 2016), 94; Ђорђе Ђукић, „На крају Великог рата војнике је косила и шпанска грозница: сахрањивани су на гробљима у Великом Бечкереку, *Лист Зрењанин*, 20. 1. 2022; Станислав Краков, *Живот човека на Балкану* (Београд: Укронија, 2019), 285 и даље; В. Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. године у делу смедеревског округа” и В. Кривошејев и Н. Станојловић, н.д.

би био око 125.000, што је чинило око 2,8% становништва предратне Србије (по пописима из 1910. и 1913. године).

Насупрот тифусној епидемији, налету морталног таласа шпанске грознице у Србији до скоро није посвећивана пажња, о чему сведочи врло мали број радова на ову тему. Наиме, сматрало се да је шпанска грозница у већој мери заобишла Србију, те да су њене последице биле мање него у већини европских држава, као и да је била знатно мање погубна од епидемије тифуса. Истраживања реализована током последњих година негирала су такве закључке. Спроведене су детаљне анализе уписа у књиге умрлих из различитих делова Србије. Мада они не представљају репрезентативни узорак, ипак чине основу за почетне процене. Реална је претпоставка да је мортални пандемијски удар за пар месеци однео животе од 2,5% до 3,5% становника Србије, регистрованих по попису из 1916. године, што би, ако се одредимо за средњу вредност од 3%, такође представљало преко 125.000 жртава у Србији, у којој је 1918. живело мање становника него 1915. године, а више од 2,8% у односу на број становника из предратног периода.

Мада недовољно прецизне, наведене процене у потпуности негирају претходно уврежене ставове. Неоспорно је да је шпанска грозница у великој мери угрозила Србију. Ако се има у виду да се сматра да је у Европи од последица пандемије страдало 1,1% становника, и то од 0,4% у Британији, преко од 1,4, до 2,3% у Италији, Шпанији и Португалу, до 2,5% у Грчкој, Србија је приликом налета другог таласа пандемије шпанске грознице била међу најугроженијима, ако не и најугроженија европска земља.

Што се тиче односа страдања од тифусне епидемије и шпанске грознице, број умрлих је оквирно исти. Међутим, чињенице указују на то да би шпанска грозница могла бити погубнија од тифуса. Наиме, у тифусној епидемији оболели су умирали од три различите болести, а на крају 1918. године само од једне; смртоносни удар тифуса трајао је око пола године, а шпанске грознице пар месеци. Притом, у време налета шпанске грознице у Србији је живело мање становника него у време налета тифуса.

Неопходно је нагласити да су новија истраживања, заснована на анализама разлике у пописима становништва из 1910/13. и 1921. године, указала на реалну могућност да је у Србији током ратних година страдало мање од 1.247.345 особа, колико се најчешће наводи

сходно подацима из версајског Меморандума из 1919. године, те да је укупни број страдалих од свих узрока у том периоду био мањи од 1.000.000. У истом документу наводи се податак о 360.000 жртава тифусне епидемије. Уочава се да би разлика између тог броја и броја који је касније објављен, а затим, уз даље анализе и прихваћене податке о жртвама тифусне епидемије: од 113.000 до 135.000, оквирно одговарала разлици (225.000 – 247.000) првоботно наведених и укупних губитака у Србији током ратних година, на које је недавно указано.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Матичарска служба Општине Уб, матичне књиге, црквене књиге умрлих.

Месна канцаларија Памбуковица – Општина Уб, матичне књиге, црквене књиге умрлих.

Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens. Zusammengestellt auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 10. Juli 1916.in Gegenüberstellung zu jenen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Belgrad 1917. Државни архив Србије, Библиотека, Фонд старе и ретке књиге.

Удружење Челник – Љиг, Дигитализоване црквене књиге умрлих.

Антић, Димитрије. „Пегави тифус у Крагујевцу у I резервној болници 1914-1915“. У: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство*. Уредник. Владимир Станојевић, 314–328. Београд 1925, реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992.

Були, Мориц. „Моја бактериолошка искуства у ратовима 1912–1918“. У: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство*. Уредник Владимир Станојевић, 514–523. Београд 1925, реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992.

Краков, Станислав. *Живот човека на Балкану*. Београд: Укронија, 2019.

Списак на населенита мејста во Македонија, Моравско и Одринско, Софија 1917.

Станојевић, Владимир. „Епидемија пегавог тифуса у нашој војсци 1914-1915”. У: *Историја српског војног санитета – наше ратно санитарско искуство*. Уредник Владимир Станојевић, 336-345. Београд 1925, реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992.

Станојевић, Владимир. „Рад санитета за време пробоја Солунског фронта”. Ратник: месечни војни лист, 54(9) (1938), 160-187.

Живковић, Петар. *Сећања 1903–1946*. Зајечар: Народни музеј, 2016.

Литература:

Anonim. „Nestorović je bio u pravu”. Internet portal B92, 06. 05. 2020. www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=06&nav_category=12&nav_id=1681416. (Prisupljeno: 10. 02. 2023).

Anonim. The 1918 influenza pandemic: New Zealand History. <https://nzhistory.govt.nz/culture/influenza-pandemic-1918>. (Prisupljeno: 12. 09. 2022).

Антић, Чедомир. „Епидемије у Србији и Црној Гори током Првог светског рата”. У: *Сузбијање епидемија у нововековној Србији: институционални оквири и практични домети*, Зборник радова. Уредник Сузана Рајић, 85-98. Београд: Филозофски факултет Универзитет у Београду, 2021.

Barro, Robert J., José F. Ursúa, and Joanna Weng. „The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the Spanish Flue for Coronavirus’s Potential Effects on Mortality and Economic Activity”. NBER Working Paper: National Bureau of Economic Research April 2020. (Prisupljeno: 18. 08. 2021). DOI: 10.3386/w26866.

Беговић, Борис. „Економске последице шпанске грознице (1918-1920), скица за економску историографију једне пандемије”. *Анали*, 69(1) (2021), 122-158.

Бјелајац, Миле. „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева”. *Токови историје*, 1 (2021), 41 – 84.

Цеков, Николај. „Когато испанскијат грип уби десетки хилади Блгари”. Internet portal DW.com, 16.03.2020. <https://p.dw.com/p/3ZW32>. (Prisupljeno: 22. 01. 2023).

Cvetnić, Željko i Vladimir Savić. „Prije 100 godina španjolska gripa, majka svih pandemija poharala je svet”. *Veterinarska stanica*, 49 (5) (2018), 333-341.

Duarte, Fernando. „Španski grip: kako je svet izgledao posle pandemije 1918”, BBC svetski servis, 06.05.2020. www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408. (Pristupljeno 27. 01. 2023).

Ђенић, Милисав. „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”. *Ужички зборник*, 14 (1985), 151–164.

Ђукић, Ђура, „На крају Великог рата војнике је косила и шпанска грозница: сахрањивани су на гробљима у Великом Бечкерекy”. *Лист Зрењанин*, 20. 1. 2022.

Feehan, Dennis, Christopher J.L. Murray, Alan D Lopez, Brian Chin and Kenneth H Hill. „Estimation of potential global pandemic influenza mortality on the basis of vital registry data from the 1918–20 pandemic: a quantitative analysis”. *Lancet. Elsevier*, 368 (9554): (December 2006) 2211–18. (Pristupljeno: 06. 06. 2022). DOI:10.1016/S0140-6736(06)69895-4.

Илић, Јелица. „Смрт од шпанске грознице у Бољевачком срезy”. *Флогистон*, 29 (2021), 225–244.

Илић, Јелица. „Грип или шпанска грозница у Буџаку на Старој планини: резултати истраживања смртности у селима Јаловик Извор и Шести Габар 1918–1919. године”. *Пиротски зборник*, 46 (2021), 25–41.

Илић, Јелица. „Шпанска грозница у селима на обронцима Тресибабе 1918–1919: резултати истраживања броја умрлих”. *Зборник Народног музеја Ниш*, 30 (2021), 81–95.

Илић, Јелица. *Шпанска грозница у долини Тимока*. Зајечар: Матична библиотека Светозар Марковић, 2022.

Јагодић, Милош. „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910–1921”. *Српске студије*, 6 (2015), 11–65.

Johnson P. and Mueller J. „Updating the accounts: global mortality of the 1918–1920 Spanish influenza pandemic”. *Bull. Hist. Med.*, 76(1) (2002), 105–115. (Pristupljeno: 10. 09. 2022). DOI: 10.1353/bhm.2002.0022.

Јовановић-Симић, Јелена. *Тифус 1915. године*. Београд: Музеј науке и технике, 2015.

Кнезев Свјатослав, „Испанский ужас: что известно о самой страшной пандемии в истории человечества”. *Россиискаја наука*, 11 03. 2018. <https://russian.rt.com/science/article/490710-ispanskii-gripp-epidemiya>. (Приступљено: 25. 10. 2020).

Кривошејев, Владимир. „Шпанска смрт: прилог проучавању последица пандемије шпанске грознице у Србији”. *Култура полиса*, 43(XVII) (2020), 11-28.

Кривошејев, Владимир. *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918-1919, са посебним освртом на ваљевски крај*. Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво, 2020.

Кривошејев, Владимир. „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919 године у Ужичком округу”. *Историјска баштина*, 30 (2021), 19-42.

Krivošejev, Vladimir. „Posledice španske groznice u Valjevskom srezu”. *Istorija 20. veka* 1(2021), 35-52.

Кривошејев, Владимир. „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. године у делу Смедеревског округа – у паланачком и великоорашком срезу”. *Смедеревски зборник* (2021), 77-104.

Кривошејев, Владимир. „Шпанска грозница у Крагујевцу 1918. године”. *Шумадијски анали*, 12 (2022), 174-188.

Кривошејев, Владимир. „Последице пандемије шпанске грознице у селима Пожаревачког среза”. *Записи: годишњак Архива Пожареваца*, 11(2022), 147-154.

Кривошејев, Владимир. „Умрли од тифуса 1915. године у парохијама цркава у Драчићу и Косјерићу: прилог демографској анализи ратних жртава”. *Војноисторијски гласник*, 2 (2022), 102-118.

Кривошејев, Владимир. „Надежда Петровић у призренској и ваљевској ратној војној болници: трагање за временом и местом настанка два музејска предмета”. *Војноисторијски гласник* 1 (2023), 176-201.

Krivošejev, Vladimir. „Epidemije tokom Prvog svetskog rata u ruralnim oblastima Užičkog i Valjevskog okruga: prilog kvantifikaciji ratnih žrtava”. *Istorija 20. veka*, 1(2024). (broj u pripremi)

Кривошејев, Владимир. *Епидемије у Србији 1912-1918*. Нови Сад – Београд: Прометеј – РТС издаваштво, 2023.

Кривошејев, Владимир и Јелена Кривошејев и Ален Радосављевић. „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу ваљевског округа”. *Војноисторијски гласник*, 2(2020), 56-86.

Кривошејев, Владимир и Александар Никезић. „Последице пандемије шпанске грознице у Алексиначком срезу”, *У: Научни скуп: Але-*

ксинац и Поморавље у прошлости, 3. септембар 2021. Уредник: Сузана Рајић, 265-279. Алексинац: Установа културе Алексинац, 2021.

Кривошејев, Владимир и Нинослав Станојловић. „Последице пандемије шпанске грознице 1918. године у Јагодини и Ћуприји”. *Српске студије*, 12(2021), 205-217.

Кривошејев, Владимир и Зорица Петровић. „Последице пандемије шпанске грознице 1918-1919. на територији општине Аранђеловац”. *Шумадијски анали*, 12 (2022), 189-204.

Миленковић, Тома. *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914-1918*. Београд: Институт за савремену историју, 2007.

Mišur, Ivo. „Španska gripa u dolini Neretve”. *Acta me hist Adriat*, 17(2) (2019), 251-268.

Младеновић, Милан. *Азбуковица у паклу рата 1914-1918, цивилне жртве*. Љубовија: Библиотека Милован Глишић, 2015.

Недок, Александар. *Ваљево - српски ратни хируршки центар и град-болница у епицентру велике епидемије 1914 – 1915*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2017.

Nelsson, Richard. „How the 1918 flu pandemic rolled on for years: a snapshot from 1920”. *The Guardian*, May 1, 2020. www.theguardian.com/science/from-the-archive-blog/2020/mar/11/archive-influenza-pandemic-snapshot-1920, (Pristupljeno: 15. 11. 2022).

Patterson, David and Pyle GERAL. „The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic”, *Bulletin of the History of Medicine* 65(1)/1991, 4-21. www.jstor.org/stable/44447656. (Pristupljeno: 03. 06. 2020).

Радојчић, Милорад. *Мионица у ратовима 1912–1918 : поменик ратним жртвама*. Мионица – Београд: Библиотека Милован Глишић – Музеј жртва геноцида Београд, 2020.

Радојчић, Милорад. „Жртве шпанске грознице у Мионичком атапу”. *Гласник историјског архива Ваљево*, 54 (2020), 5-56.

Radovanović, Zoran. *Grip*. Београд: Arhipelag, 2010.

Radusin, Milorad. „The Spanish Flu: Part I: the first wave”. *Vojnosanitski Pregled* 69(9) (2012), 812-817.

Radusin, Milorad. „The Spanish Flu: Part II: the second and third wave”. *Vojnosanitski Pregled* 69(10) (2012), 917-92.

Reeve, Jason. „Compiling the first list of NZ's Spanish flu pandemic victims”. Sunday Morning, 23 September 2018. www.rnz.co.nz/national/programmes/sunday/audio/2018663721/jason-reeve-compiling-the

first-list-of-nz-s-spanish-flu-pandemic-victims. (Pristupljeno: 12. 09. 2022).

S. Ć. „Dr Grujić: Sad svi vide da je dr Nestorović u pravu”. Internet portal Alo, 16. 03. 2021. www.alo.rs/zenske-price/nazdravlje/dr-grujicic-sad-svi-vidi-da-je-doktor-nestorovic-u-pravu/395666/vest. (Pristupljeno: 10. 02. 2023).

Степановић, Славко. „Велики рат 1914–1918 кроз протоколе умрлих цркава крагујевачких”. У: *Стручни скуп: Дванаести архивски дани Архива у Суботици*, 27. септембар 2019. <http://suarhiv.co.rs/files/arhivski-dani/dvanaesti-arhivski-dan/Slavko-Stepanovic.pdf>. (Пристапљено: 14. 11. 2020).

Ђирић, Слободан. „Пандемија са обе стране Солунског фронта”. *Политика*, 24. 08. 2020. www.politika.rs/sr/clanak/461043/Drustvo/Pandemija-s-obe-strane-Solunskog-fronta. (Пристапљено: 07. 05. 2022).

Vonić, Maja. „Španjolska gripa u Osijeku 1918”. *Scrinia Slavonica*, 14 (2014), 217–234.

Животић, Александар. Препорука за рукопис Владимира Кривошејева „Шпанска грозница у Србији 1918-1919. са посебним освртом на ваљевски крај”. И-мејл послат аутору 18. новембра 2020. године.

Dr. Vladimir Krivošejev

Senior research associate; Associate Professor; Museum advisor
Valjevo National Museum; Valjevo, Serbia
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

**THE EPIDEMICS OF TYPHUS AND SPANISH
FLUE AND THEIR CONSEQUENCES ON THE
POPULATION OF SERBIA**

(Summary)

During the First World War, Serbia was hit by two major epidemics: the typhus epidemic and the Spanish flu epidemic. The typhus epidemic, which is relatively well-known, spread throughout the first half of 1915. The Spanish flu, in its second and deadliest wave, affected the entire planet by the end of 1918, but it was not extensively studied in Serbia until recently. There was an opinion that, unlike other countries, Serbia was not heavily affected by it. The aim of this study is to answer the questions: Did the

Spanish flu epidemic indeed have fewer consequences in Serbia compared to most European countries, and were its effects less severe than those of the typhus epidemic in 1915?

Despite numerous studies, the exact number of victims of the typhus epidemic has not been determined, but an estimate has been accepted that this epidemic claimed the lives of around 100,000 civilian inhabitants of Serbia and 13,000 to 35,000 military conscripts.

Research conducted in the last three years has indicated an estimation that the number of deaths in Serbia from the global pandemic was similar to the number of deaths from typhus. Considering that Serbia had a smaller population in 1918 compared to 1915, that number represented approximately 3% of the population at that time, making the Spanish flu more devastating than typhus. If it is taken into account that it is considered that 1.1% of the population in Europe suffered from the consequences of the pandemic, ranging from 0.4% in Britain to 1.4% to 2.3% in Italy, Spain, and Portugal, and up to 2.5% in Greece, Serbia was among the most threatened, if not the most threatened European countries by this pandemic.

KEY WORDS: *epidemic, pandemic, Spanish fever, typhus, Serbia, World War I, victims, consequences*